

Tóth Árpád

Az alkalmazkodás irányai a késő rendi társadalomban: a német evangélikus polgárság mobilitási készsége és gyakorlatai*

A premodern időszak viszonyait vizsgáló magyarországi társadalomtörténeti kutatás nyelvezetében ritkán bukkan fel a társadalmi mobilitás fogalma, ez a klasszikus szociológia által saját kora társadalmi folyamatainak megértésére megalkotott terminus. Nem lehet itt feladatunk annak megvizsgálása, hogy ennek főként az eltérő szakmai hagyomány az oka, vagy inkább a vizsgálat terepét adó társadalom sajátos működési gyakorlata nehezíti meg a fogalom alkalmazását. Az azonban feltételezhető, hogy a rendi viszonyok politikai-jogi felszámolását megelőző évtizedekben jelentősen átalakult az a környezet, amelyben a „társadalmi helyzet megváltoztatását” a kutató értelmezni igyekszik. Ennek az átalakulásnak alapvető trendje, hogy a jogi értelemben vett rendi státusz súlyának mérséklődésével az egyén életviszonyainak további tényezői a korábbinál fontosabbá válnak, és így a mobilitás jelenségét egyre inkább egy sokdimenziós rendszerben szükséges vizsgálni. Az is valószínű, hogy a késő rendi Magyarországon a társadalom különféle szegmenseinek mobilitási lehetősége és hajlandósága jelentős mértékben eltért egymástól. Az alábbiakban ezen a skálán belül egy kifejezetten erős mobilitási adottságokkal rendelkező csoport, a német evangélikus városi polgárság körében próbáljuk meg értelmezni a társadalmi mobilitás jelenségkörét. A probléma illusztrálása céljából elsőként vizsgáljunk meg behatóan egy esetet, amelyben (apai ágon) öt nemzedéken át tudjuk követni egy család leszármazását és az egymást követő nemzedékhez tartozók státuszának változását.

Az evangélikus Johann Tobias Scheiber (1781–?) 1811-ben kereskedőként polgárjogot nyert Pesten, miután az előző évben a város kereskedői testülete tagjai közé fogadta. Scheiber első pillantásra olyan családból származott, amely csekély mértékben nevezhető mobilisnak: a városháza épületében működő, *A fehérrózsához* címzett fűszerkereskedését bátyja, Stephan Georg (1780–1810) örökébe lépve vette át, és már a fivérek apját, Tobiast is kereskedőként írják le a források.¹ Az egymást követő két nemzedéket alaposabban szemügyre véve azonban azt is érdemes hangsúlyozni, hogy a Győr belvárosában boltos, idősebb Tobias fiai (a

* A tanulmányt megalapozó kutatást az MTA Lendület Családtörténeti Kutatócsoport és A rendiség politikai kultúrája (K-116166. azonosító számú) OTKA projekt támogatta.

¹ BFL IV. 1202. v. Polgárkönyv, 1811. márc. 13.; BFL IX. 43. 4. nagydoboz, 1. köt. 225. (1810. ápr. 10., vö. 187.); *A fehérrózsza* említése: Jung (Hg.) 1815: 141.

századforduló körüli években tipikusnak számító trendhez illeszkedve, a türelmi rendelet által megnyitott evangélikus polgári expanzió nyomán) Pestre települtek át, ami önmagában elrugaszkodást jelent a szülői ház körülményeitől.² Am nem annak mintájától, ugyanis maga Tobias (1732–1808, ház. 1769) is bevándorló volt: Sopronban született, 37 éves korában megkötött házassága idején Pozsony-Váralján – a koronázó várossal szomszédos, Pálffy-tulajdonú mezővárosban – tartott fenn üzletet ottani polgárként, és legidősebb két fiát a koronázóváros lutheránus gyülekezetében keresztelték. Négy évvel később, 1773-ban viszont már Győrben szerzett polgárjogot, ahol ezután még hat gyermeke született.³ Az idősebb Tobias Scheiber tehát földrajzi értelemben szintén mobilis volt, sőt, az ő esetében a mintának a korszakban valószínűleg ritkább változatát is megfigyelhetjük, hogy ti. az egzisztencia-alapítás *után* („intragenerációsán”), egyfajta korrekcióként az üzleti siker vonatkozásában minden bizonnyal ígéretesebbnek tűnő, mert nagyobb kereskedelmi forgalmúnak gondolt városba tette át tevékenységének székhelyét. Újabb lakhelyén Scheiber egyébként a városi közösségekben is tekintélyre tett szert: 1782-től a győri evangélikus konvent üléseinek résztvevői között szerepel a neve, 1790-ben pedig beválasztották a város 60 tagú külső tanácsába.⁴ A soproni polgárcsaládok alapvető adatait tartalmazó munkának köszönhetően azt is tudjuk, hogy már Tobias apja, Michael Scheiber (1699–1766, ház. 1724) megélhetése is módosulást jelentett a családi addigi tradíciójához képest: míg apja és nagyapja szőlőművelésből élt és erre hivatkozva nyert polgárjogot Sopronban, ő maga az akkoriban tekintélyt adó tímár mesterséget tanulta ki, a városi céh tagjává vált, és egy posztókészítő mester lányát vette feleségül.⁵

A Scheiber nemzetség a választott társadalmi stratégiák szintjén megragadható hagyományait és a továbbtörökítési útvonalon meglévő különféle töréspontokat nemcsak időben visszafelé figyelhetjük meg, ugyanis az út a későbbiekben sem egyenes vonalú. A napóleoni háborúk kereskedelmi konjunktúrájának idején Pestre költözött két fiú közül az előbbi fiatalon elhunyt, azelőtt, hogy családot alapított volna.⁶ Öccsének feltűnően rövid pesti tartózkodására viszont

² GyVL 1064. b. Conscriptio domestica Interioris Civitatis Jaurinensis, 1807/08, Quadrans 1, pag. 9–10; Tóth Á. 2019.

³ MNL OL X 3917 (ker.: 1732); X 7770 (ház.: 1769, ker.: 1769, 1771); X 3250 (ker.: 1773, 1775); X 3840 (ker.: 1777, 1780, 1781, 1783); X 3845 (hal.: 1808); GyVL 1056. dd. Az új polgárok könyve, 1773. A tanulmányban felhasznált életrajzoknál a születési, házassági és halálozási adatokra az anyakönyvek az MNL OL X szekcióban őrzött mikrofilm-másolataival és csak az évszám megadásával hivatkozom. Ezek a források egyszerűen elérhetők a mormon egyház által üzemeltetett Family Search honlapon (familysearch.org) digitalizált formában is. A másik alapvető forrásbázist az említett városok polgárkönyvei képezik, amelyeket egy OTKA támogatást élvező kutatás keretében gyűjtöttük össze (T-83731. pályázat, A szabad királyi városok polgársága, Tóth Árpád vezetésével, Czoch Gábor és H. Németh István részvételével).

⁴ RMEGyL B2 (jegyzőkönyv, 1783–1809) 1782 és 1801 között számos alkalommal (ezután megszűnik a gyakorlat, hogy a gyűlések résztvevőit név szerint felsorolják); GyVL IV. 1055. c., 1790. évi tisztújítás.

⁵ Házi 1982: II. 788–789; MNL OL X 3917 (ház.: 1724).

⁶ MNL OL X 2137 (hal. 1810).

valószínűleg nem a korai halál a magyarázat. Az üzlet átvétele után csak az 1815-ben megjelent címtárban találkozunk a nevével, azt követően már nincs nyoma, a következő (1822-ös kiadású) *Addressbuch*-ban és a gyülekezeti anyakönyvben sem említik. Ez alapján gyanítható, hogy a születő fővárosból elköltözve inkább másutt, egy újabb városban próbált szerencsét.⁷ A Sopront a 18. század közepén elhagyó család(ág) Pozsony környékét, Győrt és Pestet is érintve, majd e városok mindegyikét maga mögött hagyva ismét újabb helyszínt választott, a boldogulás lehetőségét keresve.

A Scheiber család példája arra hívja fel a figyelmünket, hogy a késő rendi korszak magyarországi városaiban nemcsak elvben (jogilag nem korlátozottan), de ténylegesen is volt lehetőség a szülői ház örökségeként értelmezhető státuszhoz képest eltérő életutat kezdeni, és hogy ennek bizonyos esetekben több nemzedéken átívelő hagyománya alakulhatott ki. Scheiberék esetének elemzése arra is alkalmat teremt, hogy megfontoljuk: az egyéni (vagy a háztartásfőhöz kapcsolt családi) státusz egészének melyik komponense a meghatározó, ha a mobilitási készséget kívánjuk tanulmányozni. Scheiberéknél ugyanis a mobilitásként értelmezhető változások egy része földrajzi jellegű, más elemek pedig a megélhetési módjához (a „foglalkozáshoz”) kapcsolódnak – miközben a társadalmi hovatartozás olyan összetevői, mint a történeti-jogi rendi értelemben vett polgári jogállás, az evangélikus felekezethez való kötődés, és (gyaníthatóan) a német kulturális identitás állandónak tűnnek.

Vajon mekkora a mozgásteret az önálló egzisztencia megteremtésekor egy lutheránus polgárfiúnak a polgári forradalmat megelőző évszázadban? Milyen tekintetben mutatkozik nyitottnak vagy éppen zártnak a korabeli polgárság? Milyen változások hatnak a felvilágosodás (mint a felekezeti tolerancia felerősödésének időszaka) és a korai kapitalizmus időszakában ebben a sajátos társadalmi közegben? Az itt következő tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a társadalmi mobilitás fogalmát és jelenségkörét a polgári forradalmat megelőző évszázad viszonyaira alkalmazva a polgárság mint rendies kulturális entitás gyakorlatait vizsgáltsa meg, és ezen keresztül a *késő rendi társadalom* működésének megértéséhez járuljon hozzá. Ebből a célból egy historiográfiai áttekintésre épített tematizálás alapján általános képet próbálok nyújtani a német evangélikus polgárság mobilitásának lehetséges módjairól.

HISTORIOGRÁFIA: KÖZELÍTÉSEK A KÉSŐ RENDI TÁRSADALOMHOZ

A társadalmi mobilitás mint szemléletmód társadalomtörténeti alkalmazását felmérő áttekintésünket célszerű a szociológiában kialakult gyakorlattal kezdeni, azért is, mert magát a fogalmat is ez a tudományág alkotta meg. A mértékadónak számító egyetemi tankönyvet író és egyben a magyarországi

⁷ Jung (Hg.) 1815: 141; Vojdisek (Hg.) 1822.

mobilitásvizsgálatokban úttörő szerepet játszó Andorka Rudolf a társadalmi struktúrával való összefüggésében elemzi a társadalmi mobilitást. Az általa bemutatott, az ún. ISA-paradigma kereszttáblás módszerével induló kutatási gyakorlatot úgy foglalhatjuk össze, hogy tárgya az egyénnek a makrostruktúráként felfogott társadalmi rendszeren belüli helyváltoztatása, a vizsgálat két fő eszköze pedig egy absztrakt társadalomszerkezeti modell, illetve a teljes népességre vonatkozó empirikus felmérésekből (népszámlálásokból) nyert statisztikai anyag. Ez utóbbi kapcsán az adat minősége (Magyarországon) 1930-tól javul meg ugrásszerűen, azóta ugyanis a népszámlálások során nemcsak az egyén saját, aktuális foglalkozási státuszára kérdeznak rá, hanem az apa hasonló módon felfogott társadalmi helyzetére is.⁸

Az ilyen módszertanú szociológiai kutatásban alkalmazott szemléletmódra történelmi nézőpontból reflektáló kritikai megfigyelések e megközelítés számos gyenge pontjára rámutattak, így elsősorban arra, hogy a foglalkozási státusz túlzott jelentőséget kap.⁹ Ez az itteni összefüggésben azért problematikus, mert az egyén a közvetlen közösségében vagy a táján értelmezett társadalomban betöltött helyét a „foglalkozáson” kívül számos más tényező is befolyásolhatja. Emellett az olyan szempontokat sem célszerű figyelmen kívül hagyni, hogy az egyén társadalmi státuszát aligha indokolt magától értedődő módon konstansnak tekinteni az élete során – márpedig az intragenerációs mobilitás vizsgálata kisebb figyelmet kap a nemzedékek köztihez képest. Magát a társadalom strukturális szemléletét is kritika éri abból az irányból, hogy az egyének közötti ismétlődő interakciókon alapuló relációs (hálózati) felfogás legalább annyira érvényes képet nyújt a társadalmi tagolódásról.¹⁰

Aligha szorul magyarázatra, hogy a rendi társadalmi viszonyok dominanciájának kora társadalomszerveződési gyakorlatát tekintve eltért a modern, iparosodott államokétól, mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy társadalmi mobilitás a rendi társadalomban is létezett – maga Andorka Rudolf is hivatkozik ennek jól ismert, látványos példájára: a jobbágycsaládban született Bakócz Tamás különlegesen sikeres pályafutására.¹¹ Ám a mai napig is csupán elnagyolt képpel rendelkezünk a rendi társadalom szerveződésének logikájáról, annak ellenére is, hogy az 1980-as évek második felében megszerveződő hazai társadalomtörténeti mozgalom korai szakaszában a rendiség működésének vizsgálata hangsúlyos kutatási cél volt és az ebből a mozgalomból megszerveződő Hajnal István Kör konferenciáinak anyagát közreadó könyvsorozat a *Rendi társadalom – polgári társadalom* címet kapta. Az ezzel kapcsolatos tanulmányok kidolgozása külön tanulmányt érdemelne, itt azonban csak néhány megállapításra juthat hely.

Témánk szempontjából kulcskérdés, hogy milyen vízióval rendelkezünk a magyarországi rendi társadalomról, és különösen annak késői változatáról,

⁸ Andorka 1982; Andorka 2006: 233–238.

⁹ Tomka 2009: 182–183.

¹⁰ Benda 2006b: 519.

¹¹ Andorka 2006: 248.

hiszen csak ezen a kereten belül lehetünk képesek megítélni, mely helyzetváltoztatás minősíthető joggal mobilitásnak: egy nemesi rangra emelt orvos, egy ügyvédnek tanult polgárfiú, egy városba vándorolt szőlőműves, egy szülőhelyénél két faluval távolabb nősülő zsellér vagy egy karrier céllal katolizáló és/vagy családnevét magyarosító protestáns értelmiségi közül melyik mennyiben tekinthető mobilisnak. Éppen ezért szükséges behatóan végiggondolni a rendi társadalomról alkotott képünket, és ennek különös hangsúlyt ad, hogy magát a társadalmi mobilitás fogalmát meglepően ritkán használja a 19. századi társadalmi átalakulást vizsgáló magyar történeti szakirodalom.¹²

A polgári forradalmat megelőző évtizedek magyarországi társadalmáról az első differenciált történeti kép Vörös Károly tollából jelent meg a tízkötetes *Magyarország történetében*.¹³ Ez a szöveg a „társadalom” jelenségkörét egy szociológiai ihletettséggű struktúra ábrázolásával ragadja meg, amennyiben az ország népességének egészét lefedni igyekvő tagolódást ad és alapvetően egy rendi rangon alapuló hierarchiában felülről lefelé haladva tárgyalja az egyes csoportokat (előbb a nemességet és a parasztságot, aztán a polgárságot). Kiindulópontját tekintve a tárgyalt világgal egykorú, annak hivatalos önképét nyújtó, jogász szempontú társadalomszerkezeti kép örököse, amely szintén a kiváltságosok (négy rendje) és a kiváltság nélküliek hierarchikus viszonyára alapozott szerkezeten nyugszik, másrészt viszont – különösen a rendelkezésre álló, publikált kutatási eredmények csekély mennyiségéhez mérten – számos módon árnyalja azt: a nemesség csoportjait elkülöníti, illetve a vizsgált csoportok bemutatása során anyagi helyzetük, közéleti súlyuk mellett életmódjuk jelenségeire is kitér.

A Vörös Károly-féle összefoglaló folytatójaként tekinthetünk a Dobszay Tamás és Fónagy Zoltán által jegyzett újabb szintézis-fejezetre, amely kisebb terjedelemben ugyan, de még árnyaltabban mutatja be a kort, amelyet a „felbomló rendi társadalomnak”, az újabb változatban pedig „a rendi társadalom utolsó évtizedeinek” minősítenek a szerzők.¹⁴ Ennek a szövegnek is egyik logikai alapvetése az a gondolat, hogy a „társadalom” makrocsoportokra bontható le és így tárgyalható, ám e csoportok körülhatárolása a Vörös-féle felfogáshoz képest tovább finomodik. Emellett ebben a szintézisben viszonylagosabbá válik a kor társadalmi viszonyainak ábrázolásában a rendeken alapuló – de azokat osztály és foglalkozás jellegű elemekkel színesítő – rétegződés súlya. Ez részint abból fakad, hogy az olvasó ehhez képest alternatív tagolódási szempontokkal is találkozhat (főként az etnikai és felekezeti tagolódás révén, de impliciten a településhierarchia bemutatása kapcsán is). Egy értelmező célú gondolatmenet is megerősíti ezt a megközelítést, amely a kor változásai mögötti (egyik) közös folyamatként a rendi társadalom „számos köztes formájának” a kialakulását, és ezzel egy „folytonos társadalomszerkezet” keletkezését emeli ki. Ez utóbbi jelentős most számunkra, ugyanis – a társadalmi mobilitás fogalom használata nélkül – a helyzetváltoztatás

¹² A ritka kivételek között említendő: Kövér 2001: 170–186.

¹³ Vörös 1980.

¹⁴ Dobszay–Fónagy 1998, 2006.

értelmezését ezzel a jelenséggel kapcsolja össze. Ezek az átmeneti pozíciók ugyanis jobb elérhetőségük révén mintákat képeztek „az alattuk lévők számára”, de emellett „a kulturális értékek, információk és viselkedésmódok [...] elterjedésében” is alapvető szerepet játszottak.¹⁵

Más irányból közelít a rendi társadalom természetéhez Tóth Zoltán.¹⁶ Az 1990-es évek első felében több változatban kidolgozott elmélete két szempontból különösen jelentős az itteni összefüggésben. Egyrészt sajátos felfogású eszmetörténeti nézőpontja miatt, mivel a rendiség a társadalom szerkezetére gyakorolt hatása mögött jogi nyelvezetként működő normákat azonosít, és a nemesi közjogi hagyomány mellett az „egyházrendiségnek” is identifikáló és elhatároló szerepet tulajdonít. Másrészt pedig annyiban, hogy kérdéseit jellemzően a dualizmus kori, „polgári” Magyarország társadalomszerkezete felől teszi fel, és ebből a pozícióból nézve írja le az „utórendiséget”, tehát azt az állapotot, amelyben (az 1848. áprilisi törvények dacára) a rendiség továbbra is jelenlévő strukturáló erő maradt. A rendi társadalom Tóth Zoltán nézőpontjából egy sok, egymástól világnézet és a mindennapi életben is megnyilvánuló társadalmi gyakorlatok szintjén elkülönülő, a felekezeti és etnikai hovatartozást is tükröző, nemzedékeken át eszmei örökségként továbbélő széttagoltság. Társadalomképét tanítványa, Horváth Gergely Krisztián igyekezett vizualizálni „a rendi társadalomszerkezeti identitás” 11 „hierarchikus szintjét” elkülönítve, illetve egy, a felekezeti tömbök és rétegződés viszonyát megjelenítő ábra segítségével.¹⁷

Hasonló nézőpontból – a dualizmus kori társadalmi átalakulás az 1848-as törvénykezés ideáihoz viszonyított felemássága felől – közelít a rendiséghez Kövér György is, habár Tóth Zoltánétól nagymértékben eltérő nyelvezettel és szellemi hatást közvetítve. A tankönyvi céllal megjelent társadalomtörténeti szintézisben a rend Max Weber által megalkotott szociológiai fogalmát „a történeti-jogi rendiség leépülése szempontjából” vezeti be az átalakulási folyamat értelmezésére.¹⁸ A weberi fogalmat értelmező Bertalan László nyomán Kövér „viselkedésszociológiai rendiségnek” nevezi azt a megközelítést, amelynek lényegét abban ragadhatjuk meg, hogy egy sajátos társadalmi tagolódást lehet rekonstruálni annak alapján, kiket érez az egyén magával azonos rangúnak. Bizonyos cselekvési típusok (Weber példáiban: a házastárs megválasztása és a közös asztalnál ülés), valamint az értékrendi közösség (pl. az iskoláztatás jellege vagy egyes megélhetési módok/foglalkozások presztízse terén) azok a jelenségek, amelyekben keresztül a rendies magatartás megragadható. Egyszerűen szólva: az egyén igyekszik azok közösségében élni az életét, akiket magához rangban méltónak tart, és az így értelmezett közelség és távolság elrendeződése alapján egy önálló – a hatalmi és osztályviszonyokból nem levezethető – társadalomszerkezet keletkezik.

¹⁵ Dobszay–Fónagy 2006: 84–85.

¹⁶ Pl. Tóth Z. 1991. A rendiségről alkotott képének értelmezéséhez áttekintő igénnyel: Horváth 2016.

¹⁷ Horváth 2016: 17, 19.

¹⁸ Kövér 2001: 99–109; Weber 1987: 307–308.

Kövér György elemzésében a viselkedésszociológiai rend fogalma olyan kiindulópont, amelynek révén a társadalmi távolságok és a társadalmi hierarchia számos dualizmus kori jelensége elemezhető válik. Az egyesületek tagságában megmutatkozó exkluzivitás és/vagy nyitottság fokának; a rangokhoz társított megszólítások (titulátúra) rendszerének; vagy az úriembséghez kapcsolódó képzeteknek és magatartásformáknak vizsgálata arra nyújt lehetőséget a szerzőnek, hogy a törvény előtti egyenlőséget formálisan deklaráló társadalom valóságos szerkezetét „puha” források segítségével felfejtse, és ezen keresztül bemutassa a történeti-jogi rendiség továbbélő presztízshierarchiáját.

Vázlatos historiográfiai áttekintésünk végére érve¹⁹ megállapíthatjuk, hogy miközben eredeti és inspiráló tanulmányoknak köszönhetően árnyalt képpel rendelkezünk arról, hogy a „polgári átalakulás” milyen, a rendiségből megörökölt strukturális tényezők miatt maradt – bizonyos, idealizált modellhez képest – a 19. század második felében is hiányos, és ez a kép illeszkedik az egykorú szkeptikus nézetekhez, addig homályosak az ismereteink arról, hogy milyen társadalomtörténeti folyamatok mennyire segítették elő a rendi társadalomszerveződés meggyengülését az 1848 előtti évtizedekben, és a rendi társadalom mely csoportjait hogyan érintette ez a változás. Az 1990-es években általában „polgárosodás” gyűjtőnévvel illetett átalakulási folyamat vizsgálata – akkori, programadásnak is felfogható tematizálása ellenére²⁰ – továbbra is gyermekcipőben jár. Abból kiindulva, hogy a rendi társadalom – mint az egyént közösségek normáihoz rendelő szerveződési forma – meglazulása szorosan kapcsolódik a származás szerinti társadalmi helyzettől való távolodás tapasztalatához, ezen a ponton érdemes végiggondolni, melyek azok az identitáselemek, amelyek a társadalmi mobilitás tágabb felfogásába beleférnek, és milyen lehetőségek nyílnak ennek kutatásában. Az alábbiakban a kiváltságos rendi jogállás és a rendies címek; a földrajzi térben megvalósult elmozdulás; a foglalkozás és keresetmódok; valamint a kulturális identitás koordinátái mentén elemzem a társadalmi mobilitás módjait és lehetőségeit. Mivel tanulmányom célkeresztjében a késő rendi társadalom korának egyetlen mozaikdarabja, a német evangélikus polgárság²¹ áll, a következő áttekintés döntően e társadalmi szegmens vizsgálatának a szempontjából tárgyalja a kérdéskört.

¹⁹ Terjedelmi okból nem térhettünk ki Sasfi Csaba monográfiájára, amely az intellektualizálódási folyamat és a társadalomszerkezet közötti összefüggés révén közelről érinti a rendi társadalom átalakulásának kérdéskörét. Sasfi 2013: 65–93.

²⁰ Benda 2006a [1991]: 344.

²¹ A német evangélikus polgárságról mint a késő rendi társadalom egyik szegmenséről összefoglalóan: Tóth Á. 2019.

A MOBILITÁS CSATORNÁI A KÉSŐ RENDI TÁRSADALOMBAN

A társadalmi mobilitás lehetséges dimenzióinak körbejárását kézenfekvő a történeti-jogi rendiség szerinti változásokkal, azon belül is a nemesítéssel kezdeni. Meglepőnek tűnhet, hogy a nemesi rangra emelés társadalomtörténeti kontextusának vizsgálata mennyire kezdetleges állapotban van. Nemcsak a motivációk, a nemesség elnyerését eredményező kijáró tevékenység vagy éppen a kudarcos esetek és a nemesi rend kiváltságaival szembeni ellentmondásos viszony²² intenzív vizsgálata várat magára, de még az összegző számok is jelentősen eltérnek egymástól a szakirodalomban. A csupán éves bontású statisztikát közlő Hanns Jäger-Sunstenau adatai szerint 1801–1848 között Magyarországon kereken 700 (Erdéllyel együtt 809) nemesség-adományozásra került sor, az értelmiségi foglalkozásúak nemesítésére fókuszáló és érdemi elemzést is végző Csapodi Csaba viszont csak 575 esetet ismer.²³ Az utóbbi tanulmányból azt is tudjuk, hogy közülük 122 személy nyerte úgy a kiváltságát, hogy nem katonai érdemre vagy szellemi teljesítményre hivatkozott az oklevél, hanem (véltetően) kereskedelmi, ipari foglalkozásuk révén jutott nekik ez a megtiszteltetés. Ám a rendi jogállapot szerinti emelkedés egy alacsonyabb szinten is fontos mobilitási csatornaként működött: a városi polgári jogállás elérése különösen a városok környékén, földesúri alávetettségben élők számára tűnhetett vonzó célnak, és a polgárfelvételt dokumentáló források és egyházi anyakönyvek alapján ez kívánatos kutatási téma is lehetne.

A német evangélikus polgárság ebben sajátosan érintett. Igaz, csak néhány esetről tudunk, amikor evangélikus kereskedő nemesi rangot nyert a királytól. Másrészt viszont e családi kör beágyazottsága a nemesi jogállásba valójában széles körű: rurális közegekből (jellemzően kisnemesi falvakból) német dominanciájú városi lutheránus közösségekbe vándorló, és ott elkeveredő nemes tőzsérek (pl. a Matkovitsok Győrben);²⁴ eredetileg lelkész vagy orvosi foglalkozásúként nemesített és tekintélyes polgárcsaládokkal rokoni kapcsolatba kerülő értelmiségiek (Gömöry, Kastenholz, Schedius, Torkos);²⁵ és német birodalmi városokból érkező bevándorlók, akiknek a származáshelyük szerinti speciális rendi rangjukat

²² Bácskai 1989: 175.

²³ Jäger-Sunstenau 1993; Csapodi 2001: 86. Vö. Halmos 1995.

²⁴ A kisnemes Matkovitsok legalább a 18. század második negyede óta feltűnnek a győri városi és vármegyei forrásokban és valószínűleg korán elhagyták Győrt (a családot érintő utolsó polgárfelvétel: 1747, az ekkor felvett Matkovits Józsefet 1790-ben, Imrét 1792-ben temették el, és leszármazottaik már nem a városban laktak). Valószínű, hogy a nemzetség egymással a marhahajtásban együttműködő testvérek alkotta társaság formájában végezte üzleti tevékenységét. MNL OL X 3845, Győr GyVL 1056.dd.

²⁵ A felsorolt családok értelmiségi tagjaira lásd: Szinnyei (szerk.) 1891–1914: III. 1350–1352 (Gömöry Dávid, Dávid, István és Károly), V. 1150–1151 (Kastenholz Ehrenreich Wilhelm és Johann Andreas), XII. 335–343 (Schedius Kristóf és Lajos), XIV. 311–322 (Torkos András, János, József, Justus János, Károly, Kristóf, Mihály stb.).

az itteni környezetük is méltányolja (Freyburg)²⁶ árnyalják azt a képet, hogy az evangélikus polgárság számára alig elérhetően távoli lett volna a nemesi rang. Olyan esetről is tudunk, amikor a nemesítés címzettje, Johann Purgel (1773–1842, ház. 1797) előbb mézárasmesterként polgári státuszt nyert Győrben, később a hagyományos városi tekintély-rangsorban felfelé lépegetve előbb választott polgár lett (1812), aztán városi tanácsnoki állásra jelentkezett (1819), majd egy fordulattal – a napóleoni háborúk idején szerzett érdemei nyomán – nemesi címet nyert (1820, a korban kuriózumként birtokadományjal együtt), végül pedig Győr vármegye táblabírójává is kinevezték.²⁷ A polgári világból az úri társadalomba átszilipelő Purgel jelképe lehet a sikeres társadalmi mobilitásnak, hiszen nevét Purglyra magyarosította, fia a birtokuk szerinti térségben tisztviselő lett, unokája országgyűlési képviselő, ennek lánya, az immár római katolikus Purgly Magdolna pedig Horthy Miklós kormányzó feleségéeként a keresztény középosztály társadalmi életének meghatározó szereplőjévé vált. De létezett egy másik felfelé vezető, egyben a polgári közegekből kitörést hozó út is: a cipszer kereskedő Liedemannok és a legalább a 17. század vége óta tradicionálisan pozsonyi pékcsaládként működő Biermannok esetében látszik, hogy egy-egy családtag a jogvégzettség birtokában és bécsi udvari hivatalviselése nyomán részesült magyar nemesi rangban.²⁸

A Kövér György által a társadalomtörténeti kutatásba bevezetett titulúra-elemzésről²⁹ is elmondható, hogy már a késői rendiség idején is alkalmazható egyfajta kvázi-rendi hierarchia megragadására. A városi evangélikus gyülekezetekben sajátos címzési gyakorlat alakult ki, amely többnyire következetesen közvetítette a ranghierarchiát, és emellett speciális társadalmi mikroközösséget teremtett.³⁰ A 18. század második negyedében a pozsonyi lutheránus társadalomban mintegy tucatnyi, rangot kifejező jelző (illetve ezekből képzett kombináció) segítette az ezeket a kódokat ismerőket, hogy el tudjanak igazodni az egyes gyülekezettagok társadalmi helyét illetően. Ebben olyan árnyalatnyi – és a magyar nyelvre le nem fordítható – különbségek is értelmet nyertek, mint hogy az *ehrsam* címmel megszólítottak (a kapások, vagyis a polgárjog nélküli szőlőművesek, továbbá a mesterjog nélküli kézművesek) alacsonyabb rangúaknak számítottak, mint az iparosként polgárjogot nyertek többsége, akiknek az *ehrengeachtet* címzés dukált. Ezek fölött következett az *ehrenfest* (korabeli helyesírással: *ehrenvest*)

²⁶ Christian Philipp Freyburg 1775-ben nősült Pozsonyban, de ekkor még a Küner-féle bécsi bankház társigazgatójaként azonosítják, és csak 1779-ben szerez Pozsonyban polgárjogot. Mind őt, mind a tartományi főváros Coburgban orvosként működő, de fia nősülése idején már halott apját a *wohledel* címmel illeti a pozsonyi anyakönyv.

²⁷ Nagy 1857–1868: IX. 506; MNL OL X 3845, GyVL 1056.dd. (polgárkönyv) 1797, GyVL 1055.c. (tisztújító székek). Apjával, a Zurányból bevándorolt Georggal (?1740–1823, polg: 1768) együtt őt Purgel (később Purgly) szerzett polgári jogot 1848 előtt Győrben.

²⁸ Samuel Liedemann 1806-ban (Kövé 2002: 33), Johann Michael Biermann (1794–?) 1836-ban (Kempelen [szerk] 1911: 201).

²⁹ Kövé 1999.

³⁰ Tóth Á. 2009b.

titulus, amely a kereskedők és egyes, magas rangúnak tartott mesterségek (mészáros, szappanfőző, tímár) céhtagjainak dukált, még feljebb pedig az *ehren- und wohlgeachtet* (későbbi változatában az *ehrenfest und vorachtbar*), amely a választott polgároknak járt. Mindezt kiegészítették a városi tisztviselőknek, a nemeseknek és a honorácior foglalkozású (végzettségű) személyeknek fenntartott speciális formák, amelyek ezekben az esetekben barokkosan hosszú változatokat eredményezhettek. Az egyetemi diplomáért a *wohlgelehrt* vagy a *hochgelehrt* cím járt, a jogot tanultaknak a *rechtsgelehrt*, a seborvosoknak és patikusoknak (de olykor az ötvösnek, a festőnek és a könyvkötőnek is) a *kunsterfahren*, a városi tanács tagjainak a *wohlweise* és a *fürsichtig* (a mai *vorsichtig* korábbi változata) kettőse, a lelkésznek a *wohlehrwürdig*, a hierarchia csúcsán lévőknek (pl. esperesnek vagy városbíróknak) pedig ezek mellett, újabb pozitív megkülönböztetésként, a *grossachtbar* is.³¹ Mindezt a közjogi értelemben vett nemesség tudta felülírni, amennyiben a címek felsorolásán belül legelőre kerülve a *wohledelgeboren* szóval nyert kifejezést. (Más titulushoz képest kevésbé következetes a *wohledelgeboren* és az inkább a honorácior státuszúakra használt *wohledel* közötti különbségtétel.)

E meglepően árnyalt címzési rendszer több szempontból is tanulságos számunkra. A rendi jellegű ranghierarchiát kifelé kitágítja: „fénykorában”, az 1750–1785 közti időszakban szinte csak a városi társadalom peremén lévőknek (pl. a koldusoknak) nem jut semmiféle címzés, és így a városi tisztségre választott nemesúr és a bizonytalan egzisztenciájú kézműves legény státusza közötti különbség fokozati jellegűvé válik. Másrészt sajátos elkülönülést teremt: úgy tűnik, hogy az egykorú Sopron lutheránus házassági anyakönyvei a pozsonyihoz hasonló titulus-készlettel sorolják be a gyülekezeti tagokat, és eddigi benyomásom szerint a német birodalomban is ezek a címzések fordulnak elő, miközben a környező, latin nyelvet alkalmazó magyarországi nemesi világ formulái (*generosus, gratio-sus, spectabilis, perillustris*), illetve magyar változataik (kegyelmes, tekintetes stb.) ezeknek alapvetően nem feleltethetőek meg. Ha a titulátúra rendszere a rendi szemléletről – rangok hierarchiájáról és elkülönülésekről – szól, akkor a német evangélikus városi társadalom a maga különleges kidolgozottságával és hazai párhuzamok nélküli kategóriáival ebben az értelemben szigeteket képezett az ország népességének egészén belül.

Az is megfigyelhető, hogy időben előrehaladva ez a pozsonyi gyakorlat egyszerűsödik. 1780 körül a nemesi és honorácior városiakok esetében a címek le-
rövidülnek, a többiekénél pedig az *ehrengachtet* és az *ehrsam* közötti választásra szűkül a besorolás. Ezzel párhuzamosan felértékelődik viszont a *Herr* (úr) cím használata, amely egyre inkább összenő az *ehrengachtet* használatával (miközben korábban a kézműves polgárok csak egy részének járt ki). Az 1800 körüli évektől kikopik az *ehrengachtet* is, és a városi lakosság többsége – főként a házassági anyakönyvek nyelvezetében – „urakra” és *ehrsam* címmel illetettekre oszlik,

³¹ Az 1762-ben elhunyt Samuel Wilhelm Serpilius lelkész címzése a halotti bejegyzésben: *wohledelgeboren, wohlehrwürdig, grossachtbar, hoch- und wohlgelehrt*.

ám a hierarchia legalján lévő kapások ekkorra elveszítik azt a pozíciójukat, hogy nekik is „járjon” valamilyen rang. Történetünk utolsó szakaszában, az 1820-as évek közepétől a legfontosabb fejlemény, hogy a polgári jogú szőlőművesek – akiké ekkor már magasan a közösség legszamosabb foglalkozási csoportja – „úrrá” értékelődnek fel a ranglétrán, vagyis a városi lakosságot kettéválasztó legjelentősebb határvonal felső oldalára kerülnek át.³² Mindeközben a rendi rangok nyelvezetbeli reflexiója új szintre lép, amikor a köznemesi jogállású, de a városban polgári módon megélt személyek esetében következetesebben kezdik alkalmazni a *wohlgedelgeboren* és különösen a *von* szavakat. Ezek a 18. században még az életvitelük alapján is úrnak minősülő nemesekre korlátozottan fordultak elő, miközben a polgárként élő nemesekre az 1780–1790-es években inkább az *edelgeboren* titulust használták.

Mindez a társadalmi mobilitásra nézve fontos következményekkel járt. Néhány – igaz, ritka – esetben a megélhetési mód intergenerációs változását követte a rangemelkedés ebben a helyi rendszerben is. Az 1735-ben nősülő Adam Slaby szatócs és polgár címzése ekkor *ehrsam* volt, szücs foglalkozású fia, az 1766-ban házasodott Samuel Slaby neve elé már az *ehrengachtet Herr* titulust írta a lelkész az anyakönyvbe, ennek azonos nevű, de „vizsgázott” seborvos (*examiniert Chirurgus*) státuszú fia egyszerűen úrnak minősült 1799-ben, az ő családjában született és gyártulajdonosként besorolt fia, August viszont (1846-ban) már *wohlgeboren* rangra emelkedett e hierarchia szerint.³³ A népes, zömmel a Pozsonyhoz közeli, tőle délre fekvő mosoni településekről bevándorló, korábban többnyire jobbágy állapotú nemzetségek fiai előbb „ranghoz jutottak” a városra jellemző szóhasználatnak köszönhetően, majd közülük a város területén nagyobb szőlőfölddel rendelkezők – ez volt az egyik feltétele ebben a körben a polgári cím elnyerésének – úri (*Herr*) rangúvá is avanszáltak.³⁴ A fentiek mellett arra is találunk példát, hogy az anyakönyvben a címzés a polgári jogállás elnyerését követően megváltozik az életút során: követi a jogi értelemben vett rangemelkedést (a kézművesek és szőlőművesek körében), de ennél gyakoribb, hogy a választott polgárrá válás érhető tetten a használt titulus változásában. A pozsonyi evangélikus közösség címzési rendszere az intragenerációs mobilitást is elismerte ezen a módon.

A közjog által is elismert, illetve az azt körülvevő, a szűkebb közösségben számon tartott ranghierarchián kívül a felemelkedni vágyók számára mozgásteret kínált a lakóhely elhagyása is. A premodern társadalmakról a történeti köztudatban élő kép szerint az emberek többsége a születési helyén vagy annak közelében éli le az életét, a városi társadalmak esetében pedig alapvetőnek számít a polgárfelvételi statisztikák szerint a bezárkózás tendenciája (a 19. század első felében), valamint

³² Vö. a Kövér György által kimutatott, a polgári korban végbement inflációs és nivellálódási folyamatokkal: Kövér 2001: 104–106.

³³ MNL OL X 7770.

³⁴ Tapasztalatom szerint a pozsonyi Kecse utcai evangélikus temetőben a 19. század középső harmadából megmaradt sírok feliratai is azt tükrözik, hogy a *Herr* címzést nemcsak az anyakönyvezés során, hanem a temetkezéskor is használták az elhunytak rangjának kifejezésére.

az, hogy a városnövekedés mögött a környékbeli falvak szakképzetlen népességének a munkalehetőséget kereső beáramlása áll.³⁵ Magyar viszonylatban és a városi társadalmak vonatkozásában ehhez hozzátehetjük, hogy Házi Jenő a soproni polgárcsaládok tagjainak alapvető életeseményeit közlő adattára is ezt a képet erősíti meg: a bevándorló és helyben maradó családtagokra fókuszál, így az el- vagy továbbvándorlás jelensége a valóságosnál kevésbé érzékelhető.³⁶

Vannak azonban olyan, a hazai evangélikus polgárcsaládok köréből vett példák is, amelyek a vándorlás nagyobb súlyát sejtetik. Egyes, szerencsésen dokumentált életutak sok száz kilométeres vándorlást és a szülőhelyhez képest feltűnően távoli letelepedést bizonyítanak. Két pozsonyi evangélikus polgárfiú, Johann Gottfried Prixner (1747–1819) rézmetsző és Georg Christoph Rackwitz (1760–1844) hangszerkészítő életútját a művészet-, illetve zenetörténeti kutatás feltárta, és innen tudjuk, hogy az előbbi a lengyel területeken és a cári fővárosban is megfordult (és térképek kiadásához járult hozzá tudásával), az utóbbi pedig stockholmi megállapodása előtt (Szentpétervár és Varsó után) Rotterdamban, Frankfurtban és Antwerpenben töltött gyakornokként időt.³⁷ Más térségi viszonylatokban, statisztikai módszerrel is alá lehet támasztani a vándorlás fontosságát. Az aránylag kis népességű kassai német evangélikus gyülekezetben 1750 és 1789 között kötött 330 házasság közül 29 esetben Nyugat-Magyarországról – a Pozsony-környék, Komárom és Kőszeg közötti térségből – vándorolt oda a vőlegény, és közülük csak hatan nem az ottani szabad királyi városok valamelyikében születtek.³⁸

Egy további nézőpontból a már említett mosoni evangélikus gyülekezetek sajátos kibocsátó szerepét érdemes hangsúlyozni. A négy mosoni (német ajkú) lutheránus egyházközségben az 1820. évi egyházi címtár kiadása idején ugyan csak mintegy 6000 lelket írtak össze, ám a Zurány, Miklóshalma, Hegyeshalom, Levél, Rajka, Németjándorf, Gálos és Oroszvár alkotta térségből³⁹ a korszak egészében jelentős volt a városba vándorlás mind Pozsony, mind Győr irányába. Legalább 15 olyan, ebben a térségben élő evangélikus családot ismerünk, amelyben született fiúk mindkét városban megtelepedtek az 1780–1848 közti időszakban.⁴⁰ Az egyik ebből a szempontból jellegzetesnek tekinthető család, a Falbok 1710 és 1848 között 32 alkalommal adtak a pozsonyi evangélikus gyülekezetnek (első) házasságát ott kötő vőlegényt; közülük hatan Miklóshalmáról vándoroltak

³⁵ Bácskai 2003: 106.

³⁶ Házi 1982.

³⁷ Tóth Á. 2016; Heater 2007.

³⁸ MNL OL X 9481. További 26-an a német kultúrával leírható távoli pontokról vándoroltak Kassára; például Hamburgból, Halléből és a frank kerület több kisvárosából.

³⁹ Csaplovits 1820: 18–19.

⁴⁰ Példák azon evangélikus családokra, amelyek Pozsonyban és Győrben is polgárjogot szereztek, az említett mosoni települések egyikéből vándoroltak be, és legalább az egyik városban mészáros, tőzsér vagy kereskedő foglalkozást űztek: Falb, Fischer, Graff, Günther, Haas, Habermayer, Hauzinger, Hufless, Mahrhoffer, Muth, Pamer, Pinketzer, Rath (Rath Mátyás lelkész és újságszerkesztő nemzetsége), Schmickel, Stelzer, Stinner, Zechmeister.

be, a többiek pedig az ő leszármazottaik. Megélhetésük szerint a legtöbben szőlőművesek vagy országúti kocsisok (*Landkutscher*), 1707-ben viszont az onnan származó Mathias Falb mészáros mesterséggel nőszült és települt le Pozsonyban, ahogy egy másik nickelsdorfi Falb 1771-ben Győrben ugyanezzel a szakmával teremtett egzisztenciát.⁴¹ Ehhez hozzátehetjük, hogy a türelmi rendelet után alapított bécsi evangélikus egyház presbitériumának tagjai között is feltűnik egy Falb nevű vaskereskedő, Samuel Falb (?1792–1841), aki Gáloson született, és az ottani közösségben szerzett elismertségére utal, hogy ő kezelte az egyházközség vagyonának egy részét (*Kirchenfonds-Verwalter*) tíz éven át.⁴² Mindezt figyelembe véve kimondható, hogy a magyarországi evangélikus németiség jelentős részét kifejezett mozgékonyság jellemezte.

A bemutatott példák egy része azt is jelzi, hogy az elvándorlás egyben a megélhetés módjában is módosulással járt. Az intergenerációs léptékű mobilitás legkönnyebben megragadható része a foglalkozási rendszerben végbemenő elmozdulás, habár itt is felvetődhetnek értelmezési kételyek. Az addig mezővárosi (miklóshalmi) mészárosmesterként megélt Habermayer nemzetség kiemelkedését megalósító, nemesített Gottfried Habermayert (?1694–1768) a források legtöbbször győri ökörkereskedőnek (*Ochsenhändler*) írja le, ám az 1745–46-os városi adókönyv szerint e tevékenysége mellett vaskereskedőként is adóznia kellett (*qu-aestor boum et ferropola*).⁴³ Ez a társadalmi mobilitás szempontjából azért fontos, mert miközben a család üzleti tevékenységének fő profilja feltehetően az akkor jól jövedelmező szarvasmarha-kereskedelem volt – később az alapító két idősebb fia, Paul (?1718–1784) és Johann Adam (?1721–1787, ház. 1750) is ezzel foglalkozott Győrben –, a Pozsonyba vándorolt harmadik fiú, az ifjabb Gottfried (?1730–1812, ház. 1762) új lakóhelyén vaskereskedőként nyert polgárjogot és került a városi kereskedő testületének tagjai közé.⁴⁴ Ez a mi szempontunkból azért jelentős, mert viszonylagossá teszi, mennyire tekintendő társadalmi mobilitásnak az, ami pedig a nőszülését dokumentáló házassági anyakönyvi bejegyzés szerint egyértelműnek látszik: hogy a vőlegény tőzsércsaládban született.⁴⁵ Az esetben rejlő módszertani probléma valószínűleg általánosan is érvényes: a korabeli polgársághoz tartozó személyek társadalmi státuszát hajlamosak vagyunk egyetlen adat alapján megítélni és ezt az illető „foglalkozásának” minősítjük, figyelmen kívül hagyva, hogy egy-egy polgárkönyvi vagy anyakönyvi bejegyzésnek nem célja a teljes körű leírás, hanem jellemzően egyetlen tevékenységet emel ki. Ezeket a történeti forrásokat nem társadalomkutatók írják, hanem városi vagy egyházi alkalmazásban álló írástudók, akik aktuális eseményeket igyekeznek adminisztrálni, és csak ritkán – például számukra személyes okból különösen

⁴¹ MNL OL X 7770; GyVL IV. 1056.dd. Az új polgárok könyve.

⁴² Preidel 1881: 61; Wien, Lutherische Stadtkirche, Matriken, Sterbebuch 5, 1841.

⁴³ GyVL IV. 1064b, Repartition Anni Militaris 1745/46, 39.

⁴⁴ Vö. Tóth Á. 2021.

⁴⁵ MNL OL X 7770. Gottfried Habermayer házassága (1762).

fontos személyek halotti búcsúztatása esetén – lépnek túl a minimális információ írásos rögzítésén.

A városi kereseti források összetettsége (a kereskedő és kézműves városi polgárok a szántóföld megműveléséből és a birtokolt ház után húzott házbér jövedelmének kérdésköre révén) régóta ismert jelenség a városi társadalomtörténet művelői körében.⁴⁶ A foglalkozási státuszban és megélhetési módokban bekövetkezett változás kapcsán azonban további kérdések is felmerülnek: mennyire alkalmas a modern foglalkozásstatisztika osztályozási rendszere arra, hogy a preindusztriális városi gazdasági élet szereplőit és tevékenységformáit eszerint csoportosítsuk?

A témánk szempontjából egykorúnak számító cipszer Liedemannok stratégiáját elemezve Kövér György állapítja meg, hogy a fiúgyermekek pályaválasztásából és a lányok kiházásításából (férjeik foglalkozása révén) kirajzolódó, preferált státuszok összességében „egy makroszerkezeti foglalkozási rétegződéskép” saját családi gyakorlatba való átültetésének tekinthetők. A foglalkozások ilyen együttese pedig annyiban tanulságos, hogy „nem húzódik benne olyan éles határvonal a kereskedelmi, katonatiszti, hivatalnoki és lateiner pályák között, mint azt feltételezni csaknem általános”. Majd, immár a dualizmus korára megváltozott alkalmazott stratégia felől szemlélve megkockáztatja az értelmezést: a család – egy lezármazott megfogalmazásában – „nemzetfenntartó középosztályba emelkedése” vajon „nem más-e, mint a diverzifikált családi stratégia elvesztése és a hierarchizált foglalkozási szerkezetbe rendeződő társadalom zártabb rétegeibe történő szorosabb betagozódás”?⁴⁷

A Liedemannéhoz hasonló szerkezetű „diverzifikált családi stratégia” valójában kifejezetten gyakori a magyarországi evangélikus polgárcsaládok körében. Ám éppen amiatt, hogy a fivérek, sógorok és unokatestvérek között nagy számban fordulnak elő honorácior és úri foglalkozásúak is, jó, ha tudatosítjuk magunkban, hogy maga a „polgárcsalád” terminus is legfeljebb közelítő pontosságú megjelölés: a polgáriság sem a jogállás, sem a megélhetési mód értelemben nem képez közös nevezőt a rokonságban. Feltételezve, hogy a pályaválasztáshoz kapcsolódó döntések valóban közösségiek (akár úgy, hogy jellemzően a felmenők hozzák meg őket; akár úgy, hogy az egyén normaként elfogadja a foglalkozások elvileg lehetséges széles skálájához képest ezt a beszűkítést), inkább bizonyos polgári kultúra az, amely e családi stratégia nemzedékek közti továbbadásának a táptalaja. Ebből a nézőpontból a társadalmi mobilitás az ebben a polgári kultúrában osztozó közösség normáinak lassú átalakulásában – például korábban *comme il faut*-nak számító foglalkozások kikopásában és újabbak befogadásában – ragadhat meg. Márpedig ezek a változások részben közvetlenül kulturális természetűek (a felvilágosodás hatásaként a természettudományos, később a műszaki értelmiségi létező köthető státuszok terjedése), részint a konjunkturális gazdasági fejleményekhez kapcsolódnak.

⁴⁶ Bácskai 1988.

⁴⁷ Kövér 2002: 34, 36.

Az előbbiekre lehet példa a Bókay orvosdinasztiá, amelynek ősei iglói polgári rangú kézműves mesterek voltak, és a később Bókay János néven a hazai gyermekgyógyászat megalapításában hírnevet szerzett orvos Johann Tobias Bockként egy vargamester családjában látta meg a napvilágot 1822-ben a szepesi kisvárosban.⁴⁸ De ezt a helyzetet illusztrálja a Liedemannok szepesszombati ágában egy polgári kereskedő családjában született Gustav Samuel is, akinek státuszát az 1798. évi polgáresküje idején, majd 1799-ben, nősülésekor csak igen körülményesen tudták megfogalmazni a kassai forrásokban (*machinarum in usum physicae experientiae confector, Unternehmer in der Maschinen-Baukunst*), mivel a gépésztudás és megélhetési mód ekkoriban újszerűnek számított (ahogyan feltehetően a Liedemann nemzetségben sem űzött korábban senki ilyen tevékenységet). Évtizedekkel később viszont, amikor foglalkozása már nem hangzott idegenül a környezetében, már egyszerűen *bürgerlicher Machineur* formában írták le azt.⁴⁹

Más összefüggésekbe ágyazódik és ezért más értelmezést nyit meg a szűken vett polgári foglalkozások fel- és leértékelődése. A nyugat-magyarországi térség evangélikus városi közösségei közül Pozsonyban és Győrben tisztán látszik egy konjunkturalisan sikeres üzletág fénykora és lassú leáldozása, de – kevésbé egyértelműen – az is, hogy milyen más tevékenységi formák lépnek a helyére. Az előbbi a szarvasmarha-kereskedelemhez kapcsolódó megélhetési módok köre: a városi polgári címmel rendelkező mészárosmester, de rajta kívül a levágot állatok bőrét és csontjait hasznosító (tímár, szűcs, szappanfőző, valamint a ritkábban előforduló nyerges) mesterségek csoportja. E foglalkozások űzői nem csupán nagyobb számban fordulnak elő a 18. század első három negyedében, mint később, hanem magas arányban jelennek meg a közösségen belül személyes tekintélyt képviselő pozíciókban is: a választott polgárság tagjaként, gyülekezeti (gazdasági vezetőnek számító) gondnokként, keresztapai szerepkörben, és családi kapcsolataik révén is a város pozicionális és vagyoni elitjébe tagozódnak be.⁵⁰ A társadalmi mobilitás kérdése szempontjából az a jelenség érdemel figyelmet, hogy a több nemzedéken keresztül ilyen módon prosperáló családok fiai a 18. század végén más irányba váltanak.

A Johann Georg Tekusch-sal (?1702–1748, ház. 1725) Pozsonyban megjelenő, Selmecebányáról bevándorló Tekusch nemzetség egyértelmű példa erre.⁵¹ A családalapító szörmekereskedő (*Rauchwarenhändler*) foglalkozással nyer polgárjogot, ami ritkán előforduló, a szűcs mesterséghez kapcsolódó foglalkozás (Johann Georg maga is egy szűcs családjában született), egy mészárosmester lányát vette feleségül, és három fia közül a szűcs Johann Gottlieb (1737–1814, ház. 1762) és Andreas Paul (1744–1825, ház. 1768), valamint a szappanfőző Johann Georg (1744–1794) is ehhez a mintázathoz kapcsolódik. Fiai és lányai házasságkötései is többnyire ezen a renden belül maradnak: a pozsonyi marhakereskedő Günther nemzetség, a közeli kisváros Bazinban szűcsként és szappanfőzőként

⁴⁸ Kapronczay 2003: 210.

⁴⁹ MNL OL X 9481 (ház. akv. 1799, hal. akv. 1830).

⁵⁰ Tóth Á. 2017: 107–110.

⁵¹ A Tekusch-család történetéhez: Tóth Á. 2009a: 184–186.

megelő, de ekkorra már egy Pozsonyba bevándorló leszármazott révén helyben is érdekelt Würzlerek, valamint a soproni mészáros család fiaként Pozsonyban kereskedő üzletet nyitó Thom család adja a Tekusch-gyermekek apósainak a körét, és az e házasságokban született gyermekek keresztapái között is legnagyobb arányban mészárosokat és szappanfőzőket találunk.⁵² Az 1760–1770-es években született újabb nemzedékben viszont megszakad az addigi trend. Az állatbőr kikészítésével vagy forgalmazásával foglalkozó fiú leszármazottak elvándorolnak a városból – Gottlieb fia, Johann Gottfried (1770–?, ház. 1796) Pestre, majd Bécsbe, Georg fia, Samuel (1775–1852) viszont Londonig jut el –, a fivérek egy része pedig testületi kereskedő polgári szakmát választ, vagy úri-honorácior irányban lép ki a szülői ház foglalkozási tradíciójából – Gottlieb másodszületett fia, Johann Michael (1764–1813, ház. 1790) lelkésznek tanul, és a türelmi rendelet nyomán alapított brünni gyülekezet élére kerülve a birodalom egy jelentős regionális központjában szerez tekintélyes pozíciót, öccse, Johann Ehrenreich (1778–1840) pedig alezredesi rendfokozattal (*Obrist-Lieutenant*) vonul vissza a hadseregtől. Ám Gottlieb és Georg elsőszületett fia is szülőhelyén maradván alapít önálló egzisztenciát, mindkettő – az ifjabb Johann Gottlieb (1763–1834, ház. 1788), illetve Andreas Gottlieb (1772–1850, ház. 1807) – pékmesterként él meg, és azt is tudjuk, hogy az előbbi (egyetlen) fia, egy újabb Johann Gottlieb (1789–1833, ház. 1814) molnárként szerzett polgárjogot Pozsonyban.

A fenti trendből lehetséges kiolvasni azt a törekvést, hogy a korábban a megélhetés forrásaként számító szarvasmarha (és esetleg más, lábon hajtott jószágok) iránti kereslet csökkenésével a gabonához kapcsolódó foglalkozások értékelődtek fel a családi stratégiákban. Ennek felel meg a tradicionálisan mészárosmesterként élő soproni Kroyherr család Pozsonyba vándorló, és ott molnármesterként 1802-ben családot alapító, később pedig a választott polgárságba is bekerülő fia, Samuel Kroyherr (1774–1837, ház. 1802) karrierje, de a győri születésű Mathias Habermayeré (1764–1844, ház. 1795) is, aki a már említett tőzsér nemzetség egyik jellegzetes pályaelhagyója: Pozsonyban 1795-ben polgári címet szerezve eleinte vaskereskedő, majd a századfordulótól főleg terményekkel üzletelő nagykereskedő lesz.⁵³ A hasonló példákat hosszan lehetne még sorolni, a Pauer-család esetét viszont azért érdemes megemlíteni, mert a mészáros mesterség elhagyásán belül egy némileg más irányt képvisel.⁵⁴ A 18. század közepén valószínűleg a legjelentősebb pozsonyi mészáros dinasztianak számító Pauerek családfője, Mathias Pauer (1689–1758, ház. 1713) utódai körében sem szarvasmarhával, sem terményekkel való üzletelést nem tudtuk azonosítani, ám három fia közül a két idősebbik, Samuel (1720–1759) és Christoph Andreas (1724–1770, ház. 1765) orvosnak tanult német egyetemeken (Erlangenben, illetve Hallében) – amihez indíttatást adhatott, hogy Pauer második felesége révén sógorságba került a neves

⁵² Az említett családokhoz: Tóth Á. 2009a: 172–173, 175–176. A Thom családhoz: Házi 1982: I. 311–313.

⁵³ A Kroyherr-családhoz lásd Házi 1982: I. 286–289; a Habermayerekhez: Tóth Á. 2021.

⁵⁴ Tóth Á. 2014a: 253–256.

pozsonyi orvossal, Andreas Herrmannal –, legkisebb fia, Andreas (1730–1796, ház. 1761) pedig testületi vaskereskedő lett, megalapítva ezzel egy, még a reformkorban is működő pozsonyi kereskedőházat.⁵⁵

A foglalkozásszerkezet után, utolsóként a leginkább kulturális identitásnak nevezhető kérdéskörre szükséges még kitérnünk. Arra a fentebb felvetett kérdésre, hogy ha a polgári foglalkozási kör nem (egyértelműen) alkalmas arra, hogy egyetlen fogalommal megragadjuk, milyen kötődés teremt nemzedékeken át tartó közösséget az itt vizsgált családok között, kézenfekvő válasznak tűnhet, hogy elsősorban a kulturális azonosulási formák közt keressük ezt. Ha ezt munkahipotézisként elfogadjuk, ezzel azt is állítjuk, hogy az ilyen kötődések esetleges megrendülése eredményezhet leginkább olyan méretű mobilitást, ami már a születés szerinti társadalmi közegből való kiszakadásként értelmezhető. A német evangélikus polgárság vonatkozásában két ilyen területet érdemes megvizsgálni: a német etnicitáshoz és az evangélikus felekezethez való ragaszkodást.

Ami az előbbit illeti, a magyarországi németiségnek a felvilágosodás, majd a modern nemzettudat keletkezésének idején mutatott asszimilációs hajlandósága régóta történeti vizsgálat tárgya. Bár a téma két világháború közötti monográfusa ezt nem hangsúlyozza, azoknak az értelmiségieknek a többsége, akiknek a szövegeit elemzi, evangélikus.⁵⁶ A németiség körében a 19. században az asszimilációhoz fűződő viszonyt két önéletrajz elemzése útján vizsgáló Gerhard Péter szintén a magyarországi városi lutheránus kultúrából induló személyek (Fest Imre és Edmund Steinacker) memoárjait értelmezte.⁵⁷ Noha ezek alapján a nemzethez, anyanyelvi kultúrához (illetve a Szepességhez mint saját hagyománnyal rendelkező kistájhoz) való ragaszkodás intellektuális reflexiójáról, az ezzel kapcsolatos dilemmákról sokat tudunk, máig is legfeljebb elnagyolt képünk van arról, hogy az értelmiségi elit alatti rétegekben hogyan alakult a német kultúrához való ragaszkodás. Ezt helyütt perspektivikus kutatási témaként érdemes leszögezni, és a jelenségkör nyilvánvaló összetettsége mellett egyetlen területre felhívni a figyelmet: a családnévek magyarosításának tendenciáira.

A családnévadás társadalomtörténeti vizsgálata ugyan a rendszerváltást követő időszak egyik sikeres kutatási területe lett, ám az elemzésre alkalmas adatok zömmel a polgári korban kialakult modern államigazgatás adminisztrációjának köszönhetően állnak rendelkezésre, és ez tükröződik a tanulmányok korszakpreferenciájában.⁵⁸ A korábbi időszakra elsősorban a névváltoztatást szabályozni (korlátozni) igyekvő államhatalom hozzáállását, valamint – adatközlésként – az 1848/49-es hullám idején engedélyezett változtatások sorozatát közlő, a milkenium idején megjelent munkára érdemes felhívni a figyelmet.⁵⁹ Maga a névváltoztatási törekvés azonban az ott bemutatott mennyiségnél szélesebb körű,

⁵⁵ Tar 2004: 76, 146; Forbát 1930: 359.

⁵⁶ Pukánszky 2000 [1940].

⁵⁷ Gerhard 2008.

⁵⁸ Karády–Kozma 2002; Farkas–Kozma (szerk.) 2009.

⁵⁹ Szentiványi 1895.

és kutatásának legközvetlenebb forrásanyagát az egyházi anyakönyvek jelentik, ugyanis általános tapasztalat, hogy a nevek megváltoztatását az anyakönyvekbe utólag bejegyezték – a jóváhagyó döntés azonosító adatait is beleértve. Innen tudjuk például, hogy Samuel Ochs kereskedő névmagyarosítását (Jármay névre) a Helytartótanács 1842-ben engedélyezte; a Sopronból Győrbe települt Thurner testvérpár (Michael orvos és Joseph kereskedő) 1831-től – a nemesi oklevéllel egyidejűleg – Dorner nevet használhatott; vagy a régi eperjesi polgár nemzetségben 1835-ben egy mészáros fiaként született Heinrich Michael Elischer 1875-től Éles nevet viselhetett (ebben az esetben már a Belügyminisztérium jóváhagyása folytán).⁶⁰ Azt, hogy a cipszer térségben élő Rombauer család egyik tagja – történetesen egy ügyvéd, aki Lőcsén városi levéltárnokként köztisztviséget is vállalt és így közvetlenebbül szembesülhetett a nemzeti mozgalom elvárásaival – Romlakyra cserélte a nevét, szintén anyakönyvi bejegyzésből következtethetjük ki.⁶¹

A jelenségre vonatkozó tudásunk pontszerű, és különösen nem egyértelműek az indítékok és a körülmények.⁶² Jól látható, hogy egyes esetekben, vegyes nyelvű térségben a német és a magyar névalak párhuzamosan fut, vagyis nem feltétlenül ideologikus célú, identitás-módosító törekvés áll a háttérben – mint a 18. század eleje óta a győri evangélikus gyülekezethez tartozó Lauterbach-Tiszpatataki család esetében, akik polgári foglalkozásuk szerint mészárosok voltak, de egy családtagot ügyvédként azonosít a forrás. Ennél a családnál az 1730-as években éppúgy mindkét névváltozat előfordul, mint az 1820-as évtizedben.⁶³ A Thurner-Dorner család példája azt is jelzi, hogy nem mindig a kifejezetten magyaros hangzás elérése volt a családnév megváltoztatásának célja. Amellett, hogy az ilyen törekvések volumenének felmérése hozzájárulhat a német identitás kötőerejének a megítéléséhez, az is alapvető kérdés, hogy mi adta a divat dinamikáját: mennyire számított a külső elvárás felől érkező nyomás és mennyire mutatható ki a csoporton belüli mintakövetés.

Az asszimiláció jóval szélesebb összefüggésekben megnyilvánuló jelenség, mint a családnevek megváltoztatása. Az evangélikus egyház esetében már csak a politikai összefüggések kapcsán – a szlovák nemzeti mozgalom, illetve a két protestáns egyház egyesítésére irányuló törekvés miatt – is jelentős az etnikai kötődés

⁶⁰ Ochs: MNL OL X 2137 (hal. akv. 1816); Elischer: MNL OL X 9463 (ker. akv. 1835); Thurner: MNL OL X 3845 (ker. akv. 1822).

⁶¹ Lőcsei ev. akv. (Family Search, ház. akv. 1847).

⁶² A szakirodalomból és a kézikönyvek életrajzi szócikkeiből megismerhető magyarosítási esetek: Hamvas Béla egyik felmenője Hechtltból lett Csukássy; a Rusztból Pozsonyba és Pestre elszármazó Guggenberger család egy tagja a Dombory nevet választotta. Az ugyanonnan induló Birnstingelek pedig 1848-ban a Körtvélyesire cserélték addigi nevüket. Szentiványi 1895: 19; vö. Tóth Á. 2009a: 186–187.

⁶³ MNL OL X 3845 Az 1749-ig vezetett keresztelési anyakönyvben 1724 és 1733 közötti Tiszpatataki Pál néven tüntetik fel az apát, az 1736 és 1748 között kereszтелt öt gyermek esetében mindhárom változat (csak a magyar, csak a német, vagy mindkét alak az *aliter* szóval összekötve) előfordul. Tiszpatataki egyik unokájának a neve kétszer is előfordul a menyasszony anyjának a helyzetében, ám 1826-ban (Johann Lauter házassága idején) Tiszpatataki, 1827-ben (Stephan Mauschberger nősülése alkalmával) Lauterbach formában.

kérdésköre. Ezekben a küzdelmekben a városi német evangélikusság nem játszott számottevő szerepet. Az viszont látszik, hogy az egyes gyülekezetek a prédikációs nyelv tekintetében erősen eltértek egymástól, és bizonyos városokban külön gyülekezetek alapításával kezelték az etnikai különbségek okozta elválasztó hatást (Lőcsén, Eperjesen és Bártfán külön német és szlovák evangélikus egyház működött, Kassán pedig harmadikként a magyar közösség is külön szerveződött)⁶⁴, Győrben az egyetlen egyháznak volt két lelkésze. Pozsony helyzetének különlegességét az adja, hogy bár két gyülekezet működött, a szlovák–magyar közös egyház vonzereje annyira gyenge volt, hogy a magyar és szlovák területről származó és ennek megfelelő családnevű evangélikus polgárok többsége is a német gyülekezethez tartozott, amire onnan következtethetünk, hogy a demográfiai eseményeiket ebben a közösségben adminisztrálták. Ebben a vonatkozásban tehát azt feltételezhetjük, hogy a magyarországi városi evangélikus közösségekben sokáig a németiséghez kötődő kulturális fölény bírt integráló erővel (mint a városi elem tradicionális nyelve), a 19. századi nemzeti mozgalmakkal viszont ez a hatás meggyengült, és a Szepességben, valamint Eperjes és Kassa körül a szlovák, Sopronban viszont a magyar nyelv és kultúra erősödött meg a német rovására. Ám az értelmiségi vezetésű nemzeti mozgalmak hatását könnyű túlbecsülni – ezen a téren is sok feladat vár még a kutatásra. Pozsony – mint az evangélikus líceum Juraj Palkovič által alapított szlovák tanszéke révén a szlovák nemzeti mozgalom intézménytörténeti szempontból központi városa⁶⁵ – lutheránus anyakönyveinek vizsgálata sem a szlovák–magyar gyülekezetben rögzített demográfiai események megugrását nem jelzi, sem a keresztnévadásban nem mutatkozik olyan trend, ami a nacionalizmus hatását jelezné.⁶⁶

Az etnicitáshoz mérten keveset tudunk mondani a felekezeti identitás terén megmutatózó mobilitásról, ám lehet, hogy ez csak a kutatás jelenlegi állásából és az eddig felhasznált forrástípusokból fakadó következmény. Néhány esetben ismert, hogy evangélikus polgárcsaládok fiai elhagyták felekezetüket és katolizáltak.⁶⁷ Ám az is lehetséges, hogy ennek gyakorisága az ismertnél nagyobb: az

⁶⁴ Csaplovits 1820: 76–79.

⁶⁵ Kováč 2001: 89.

⁶⁶ A pozsonyi szlovák–magyar egyházban a 19. század második negyedében a keresztelesek évenkénti száma általában 10 alatt maradt, és jellemzően napszámosok gyermekeiket és házasságon kívülieket regisztráltak. Ugyanebben az időszakban a német evangélikus egyházban átlagosan évi 258 kereszteleésre került sor. Az 1843–1845 közötti években a német egyházban tűnik fel új jelenségként a Géza (két esetben), az Attila és az Ida keresztnév újszülöttek névadásakor – minden alkalommal több elemből álló név részeként, más, tradicionális nevekkal kombinálva, és német vagy elnémetesedett magyar nemesi családokban. MNL OL X 7771.

⁶⁷ Az 1760-ban Pozsonyban polgárjogot szerzett Gottlieb Riedel (pozsonyi polgárfiúként regisztrált) ónöntő mester valószínűleg azonos az evangélikus Riedel familia ilyen nevű 1735-ben született fiával. A polgárkönyvben katolikusként van bejegyezve, de a felekezeti adatnál javítás nyoma látható. Ismertebb példa Karl Georg Romy (1780–1847) esete, aki egy köznemes evangélikus kereskedő családban született (nagyapja lelkész volt), és többek közt tekintélyes egyházi értelmiségi állásokat töltött be (utoljára a pozsonyi líceum subrectora volt), mielőtt 44 éves korában katolizált. Szinnyei (szerk.) 1891–1914: XI. 1392–1399.

evangélikus polgárcsaládokban született, de keresztelésük (és esetleg az iskolai beiratkozásuk) után a helyi közösség tagjainak életeseeményeit rögzítő forrásokból eltűnő (tehát nem helyben házasodott vagy temetett), viszonylag jelentős számú fiúgyermek között lehetnek olyanok, akik nem elvándoroltak, hanem felekezetet váltottak.⁶⁸

Két, közös jelenséggel összefüggő szempontot azonban érdemes megemlíteni. A tág értelemben vett társadalmi mobilitás jelenségének egyik aspektusa lehet a tanulmány elején bemutatott weberi „rend” fogalom szerinti kötődés meglazulása, és ebben a vonatkozásban a felekezeti értelemben vett vegyes házasságra való hajlam is a vizsgálandó kérdéskörhöz tartozik. A protestánsok és katolikusok között kötött vegyes házasság ugyanis potenciálisan magával vonta azt a helyzetet, hogy ha nem is a házasuló, de a családjában született gyermekek kilépjenek a felekezeti csoportból. Márpedig a pozsonyi német evangélikus gyülekezetben 1817 és 1848 között regisztrált, katolikus személlyel kötött vegyes házasságok az összes esketésnek mintegy harmadát tették ki, és az idővel előrehaladva egyre növekedtek.⁶⁹ Másrészt az evangélikus vallásközösséghez és egyházhoz tartozás valójában többféle változatban létezett Magyarországon a türelmi rendeletet követő expanzió idején, és a három nagy teológiai irányzat egyikeként (a racionalizmus terjedésével) az úgynevezett liberális teológia abba az irányba hatott, hogy a dogmatikától való távolodással és az etikai vallásosság hangsúlyozásával az – inkább a lutheránus ortodoxiára jellemző – elkülönülési törekvés egyre inkább oldódott.⁷⁰

KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunk a társadalmi mobilitás – eredetileg a modernitás szociológiai folyamatainak értelmezésére kialakított – fogalmát a magyarországi rendiség késői időszakára igyekezett adaptálni. Adaptációra azért van szükség, mert a rendies elkülönülési gyakorlatok szerint strukturált társadalom viszonyai között egyáltalán nem magától értetődő, hogy milyen pályafordulatokat indokolt mobilitásnak értelmeznünk. Az elméleti igényű szakirodalmi előzmények áttekintése alátámasztja, hogy az 1848-as áprilisi törvénykezést megelőző évszázad idején Magyarország társadalma többszörösen tagolt, bonyolult képlettel írható csak le, ám az eddigi tudás túl kevés ahhoz, hogy akár a jogi értelemben vett rendiség felbomlásának folyamatáról, akár a társadalmi mozaikká összeálló részek egymáshoz való viszonyáról általánosan érvényes állításokat tegyünk. Márpedig a társadalmi mobilitás alapvető sajátosságai – így a kasztszerű elkülönülési gyakorlattól való eltérés mértéke;

⁶⁸ Az elvándorlás gyakoriságáról egy, a pozsonyi német evangélikus gyülekezetre elvégzett, minta-időszakra számított vizsgálat a 18. század végére: Tóth Á. 2020: 105–106, 128–129.

⁶⁹ Tóth Á. 2013: 108–109. Kisebbségi bázison, de a kassai evangélikusok körében is magas, 40% körüli a lutheránus–katolikus vegyes házasságok aránya. Tóth Á. 2014b: 457.

⁷⁰ Kertész 2002: 23–25.

a mobilitási csatornák elérhetősége és hatékonysága; a társadalom dinamizálódásának időbeli alakulása; a közösségi normák, illetve az egyéni ambíciók ereje – csak a késő rendi társadalom csoportjainak mély ismerete alapján lesznek megítélhetők.

E problematikát szem előtt tartva vizsgáltuk meg egy ilyen szegmens, a csekély népességarányt képviselő, ám karakteres német evangélikus polgárság esetében a mobilitási gyakorlatokat. Egy ilyen metodikájú írástól aligha várható el, hogy típusok és gyakoriság vonatkozásában merész állításokat tegyen. Az azonban így is kimondható, hogy a szélesen értelmezett társadalmi mobilitás – az egyén társadalmi helyzetének érdemi elmozdulása a szülőkéhez vagy saját korábbi állapotához képest – nagyon is jellemző vonása a vizsgált társadalmi körnek. A helyzetváltoztatások egy része a városi polgári életkörülmények magától értetődő következménye (a felnőttkori megállapodást és önálló egzisztencia-teremtést megelőző, az egyszerre a szakmai tapasztalatszerzés és a sikeresebb szocializáció érdekében állított „vándorlás”), más elemek kifejezetten a német evangélikusok helyzetéből fakadnak (területi szórtságuk a Magyar Királyságon belül és a német anyanyelvű európai térség, illetve maga a Német-római Birodalom mint „anyaország” használata). A mobilitás esélyét jelentősen fokozták a 18. századi változások – a felvilágosodás nyomán a reál értelmiségi státuszok iránti megnövekedett igény és a protestánsok növekvő elfogadottsága, ezzel egyidejűleg az addig a protestánsok letelepedését tiltó városok (főleg Pest és Bécs) megnyílása. Végül: a változásoknak egészen új irányt szabott a 19. század első felében a nemzet fogalmának átértelmezése, amely a mi-csoport határainak elhalványulását is hozhatta (például a felekezeti elkülönülés jelenségeiben), és ez a német és a magyar kultúrához való viszony megélésének széles skáláját eredményezte. E megfontolások alapján és – az itt terjedelmi okokból csak kisszámú példán keresztül érzékeltetett – családi-nemzeti léptékű utak tanulságait figyelembe véve összességében kimondható: a német evangélikus polgári kultúrának része volt, hogy az érintett családok gyermekei szocializációjuk során értékrendjükben elfogadják, sőt esetleg ambicionálják, hogy kitörjenek születésük szerinti közegükből.

Szükséges azonban megszorításokat is megfogalmazni. Fontos figyelembe venni, hogy a fentebb bemutatott jelenségek és családi stratégiák valójában csupán az itt „német evangélikus polgárság” néven említett társadalmi szegmens legfelső, mintaadó elitként működő csoportjára bizonyítható – ami egy egyébként is az ország összlakosságának alig 2-3 ezrelékét kitevő⁷¹ csoport legtekintélyesebb, leginkább ambiciózus elitje. A mobilitási készség megítélése szempontjából hangsúlyozandó, hogy valószínűleg az elvándorlás a legáltalánosabb a bemutatott identitáselemek dimenziói közül, ám egyúttal a legkisebb mértékű változást is ez eredményezi, és ezáltal a legkevésbé minősíthető társadalmi mobilitásnak (különösen az azonos kultúrájú közösségek közti mozgás esetén), ezzel szemben az úri (pl. katonatiszti) életmód, a modern nemzetfogalom szerinti magyarrá asszimilálódás, vagy a felekezeti közeg elhagyása minden bizonnyal nagyobb mértékű

⁷¹ Tóth Á. 2017: 104.

mobilitásként értelmezhető. A német evangélikus polgárok mobilitási gyakorlatainak megítéléséhez ezenfelül szükség lenne más, hasonló csoportokkal – főként a görögkeleti és a német katolikus városi polgársággal, de például a mezővárosi magyar népességgel – való összevetésre is. Végül arról sem szabad megfeledkezni, hogy a mobilitásként értelmezett státuszváltozás mint egyéni döntések sorozatára visszavezethető folyamat nagy mértékben egyéni tehetség és beállítódás következménye, amely ilyen értelemben nem tisztán társadalomtörténeti kategória, hanem az egyéniség véletlenszerűen kialakult képességei is szerepet játszanak benne.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Mikrofilmtár
 X 2137 pesti Deák téri evangélikus egyház (német egyházköztség).
 X 3250 győri belvárosi római katolikus egyház.
 X 3840 felpéci evangélikus egyház.
 X 3845 győri evangélikus egyház.
 X 3917 soproni evangélikus egyház.
 X 7770 pozsonyi német evangélikus egyház.
 X 7771 pozsonyi szlovák-magyar evangélikus egyház.
 X 9481 kassai német evangélikus egyház.
 X 9463 eperjesi német evangélikus egyház.
- Budapest Főváros Levéltára (BFL)
 IV. 1202. v. polgárkönyv, 1687–1848.
 IX. 43. a pesti polgári kereskedelmi testület könyvei.
- Győri Megyei Jogú Város Levéltára (GyVL)
 1055. c. tisztújító székek, 1743–1841.
 1056. dd. az új polgárok könyve, 1743–1848.
 1064. b. adólajstromok, 1744–1847.
- Ráth Mátyás Evangélikus Gyűjtemény Levéltára (RMEGyL)
 B. konventjegyzőkönyvek.
- Wien, Lutherische Stadtkirche
 a bécsi belvárosi evangélikus gyülekezet anyakönyvei.
- Archív Mesta Bratislavy (AMB)
 2.e. Bürgerbücher.
- Csaplovics, Joannes 1820: *Schematismus ecclesiarum et scholarum Evangelicorum Augustanae Confessionis in inlyto Regno Hungariae addictorum*. Viennae.
 Jung (Hg.) 1815: *Adreßbuch der königlichen Frey Stadt Pesth 1815*. Pesth.
 Vojdissek, Joseph (Hg.) 1822: *Adressbuch der königlichen freyen Stadt Pesth im Jahre 1822*. Pesth.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 1982: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest.
- Andorka Rudolf 2006: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest.
- Bácskai Vera 1988: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest.
- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest.
- Bácskai Vera 2003: Bevándorlás és befogadás a dunántúli városokban a 19. század első felében. *Korall* (4.) 12–13. 103–110.
- Benda Gyula 2006a [1991]: A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. In: Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 341–349.
- Benda Gyula 2006b: Patrónusok vagy komák? Keresztszülői kapcsolatháló Keszthelyen (1740–1849). In: Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 519–546.
- Csapodi Csaba 2001: Nemesség és értelmiség Magyarországon 1848 előtt. In: Buza János (szerk.): *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*. Budapest, 79–92.
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 1998: A rendi társadalom felbomlása. In: Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem*. Budapest, 57–125.
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 2005: A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 57–124.
- Farkas Tamás – Kozma István (szerk.) 2009: *A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban*. Budapest.
- Forbát, Eugen 1930: *Die Geschichte des Handels und des Pressburger Handelsstandes im XVIII. Jahrhundert*. Bratislava.
- Gerhard Péter 2008: Asszimiláció és disszimiláció az önéletírásban. *Aetas* (23.) 3. 25–45. DOI: 10.17649/TET.23.3.1256
- Halmos Károly 1995: Rangemelések a Habsburg Monarchiában. (A rendi kontinuitás statisztikai elemzési lehetőségei az újnemesek és a gazdasági elit példáján). In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. Budapest, 445–482.
- Házi Jenő 1982: *Soproni polgárcsaládok, 1535–1848*. 1–2. kötet. Budapest.
- Heater, Katherina 2007: Rackwitz, George Christoffer. In: Kipnis, Igor (ed.): *The Harpsichord and Clavichord. An Encyclopedia*. Routledge, New York – Oxon, 393.
- Horváth Gergely Krisztián 2016: A „torlódott szerkezetből” a „zsilipelésig”. Történelemszemlélet és fogalomhasználat Tóth Zoltán életművében. In: Horváth Zita – Rada János (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Miskolc, 13–34.
- Jäger-Sunstenau, Hans 1993: Az 1700 és 1918 közötti magyarországi nemesítések társadalomtörténeti statisztikája. In: Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete, I. A reformkortól az első világháborúig. (Szöveggyűjtemény)*. 2. kötet. Budapest, 9–16.
- Kapronczay Károly 2003: A Bókay-dinasztia. In: Buza Péter (szerk.): *Ez a Bókay, úgy látszik, intelligens ember! Egy jeles orvos a régi Pestről*. Budapest, 209–218.

- Karász Viktor – Kozma István 2002: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest.
- Kempelen Béla (szerk.) 1911: *Magyar nemes családok*. 2. kötet. Budapest.
- Kenyeres Ágnes (főszerk.) 1967–1974: *Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest.
- Kertész Botond 2002: *Evangelium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben*. Budapest.
- Kováč, Dušan 2001: *Szlovákia története*. Pozsony.
- Kövéry György 1999: Ranglétra és középosztályosodás a reformkortól az első világháborúig. *Századvég* (ú. f. 14.) 3–19.
- Kövéry György 2001: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövéry György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 9–186.
- Kövéry György 2002: Liedemann és Wahrmann. 19. századi kereskedő-bankár családi stratégiák. In: Kövéry György: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 31–46.
- Nagy Iván 1857–1868: *Magyarország családi címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 1–12. és Pótkötet. Pest.
- Preidel, Friedrich 1881: *Die evangelische Kirchengemeinde A. C. zu Wien in ihren geschichtlichen Entwicklung von 1781–1881*. Wien.
- Pukánszky Béla 2000 [1940]: *Német polgárság magyar földön*. Budapest.
- Sasfi Csaba 2013: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. Budapest.
- Szentiványi Márton 1895: *Századunk névváltoztatásai, 1800–1893*. Budapest.
- Szinnyei József (szerk.) 1891–1914: *Magyar írók élete és munkái*. 1–14. kötet. Budapest.
- Tar Attila 2004: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 11.) Budapest.
- Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest.
- Tóth Árpád 2009a: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony.
- Tóth Árpád 2009b: Tiszteletreméltó polgárurak. A rangok és címek rétegződése a pozsonyi evangélikus társadalomban 1740–1848 között. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövéry György tiszteletére*. Budapest, 103–113.
- Tóth Árpád 2013: Bezárkózás vagy nyitás? A pozsonyi német evangélikus közösség viszonya környezetéhez a felekezeti vegyes házasságok alapján (1750–1850). In: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2011. évi, győri konferenciájának kötete*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 25.) Budapest, 105–114.
- Tóth Árpád 2014a: Egy tudós-lelkész helye a városi polgári közösségben. Bél Mátyás és a pozsonyi evangélikus társadalom. *Publicationes Universitatis Miskolcimensis, Sectio Philosophica* (18.) 1. 249–280.
- Tóth Árpád 2014b: Az evangélikus polgárság házassági piacának alakulása a tiszánin-neni kerületben 1750 és 1850 között. In: Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit (szerk.): *Piacok a társadalomban és a történelemben. A Hajnal István Kör*

- *Társadalomtörténeti Egyesület 2012. évi, debreceni konferenciájának kötete.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 26.) Budapest, 448–462.
- Tóth Árpád 2016: Johann Gottfried Pnixner rézmetsző német evangélikus polgári háttere. *Térképtörténeti Közlemények* (1.) 73–90.
- Tóth Árpád. 2017: Az evangélikus polgárság súlya és szerepe a Magyar Királyság kulturális, társadalmi és gazdasági életében, 1750–1850. In: Gyulai Éva – Tasi Réka (szerk.): *Reformatio nostra – Protestáns szellemi műhelyek (Tanulmányok)*. Miskolc, 96–123.
- Tóth Árpád 2019: Kora kapitalista vállalkozás, pionír expanzió és felekezeti hálózatépítés: evangélikus nagykereskedők a reformkori Pesten. (Előadás az *Evangélikusok Budapesten* című konferencián 2019. május 8-án, megjelenés alatt álló tanulmánykötetben.)
- Tóth Árpád 2020: Mostohasors? Mozaikcsaládban felnőtt gyermekek érvényesülési lehetőségei a pozsonyi evangélikus közösségben, 1730–1850. In: Erdélyi Gabriella (szerk.): *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940*. Budapest, 93–137.
- Tóth Árpád 2021: A Habermayer-család társadalmi stratégiái. (A prozopográfiai módszer alkalmazása a késő rendi társadalom vizsgálatában). (Előadás *A város örök. Konferencia Bácskai Vera emlékére* című konferencián 2019. május 16-án, megjelenés alatt álló tanulmánykötetben.)
- Tóth Zoltán 1991: A rendi társadalomszerkezet történeti színeváltozásairól. In: Tóth András (szerk.): *Rendiség és polgárosodás.* (Előadások a polgárosodásról 1.) Budapest, 13–25.
- Vörös Károly 1980: A magyarországi társadalom. In: Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története, 1790–1848.* (Magyarország története tíz kötetben 5.) 1. kötet. Budapest, 473–599.
- Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai.* 1. kötet. (Ford. Erdélyi Ágnes.) Budapest.